

УДК 2-1:[316.74:2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v057.2025.17>**О. О. Штепа**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, філософії та музеєзнавства
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка***Н. О. Зінченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3247-3836>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету***С. В. Коваленко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5622-6357>*викладач циклової комісії гуманітарної підготовки,
спеціаліст вищої категорії
Відокремленого структурного підрозділу
«Полтавський фаховий коледж нафти і газу
Національного університету «Полтавська
політехніка імені Юрія Кондратюка»*

РЕЛІГІЙНІ СТЕРЕОТИПИ «СВІЙ–ЧУЖИЙ–ІНШИЙ» У НАЦІОНАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, що триває, та активних процесів національного відродження і державотворення, розуміння внутрішніх механізмів суспільної свідомості набуває стратегічного значення. Релігійний фактор, будучи глибинною основою української ментальності, є потужним, але водночас двосічним інструментом. З одного боку, релігійні наративи мобілізують націю, слугуючи джерелом моральної стійкості та національної єдності перед зовнішньою агресією. З іншого боку, вони можуть бути використані як зброя у гібридних війнах, породжуючи внутрішні конфлікти та розкол.

Ключову роль у цьому процесі відіграє дихотомія релігійних стереотипів «Свій–Чужий–Інший». Ця категоріальна тріада не лише визначає конфесійну приналежність, але й слугує інструментом ідеологізації конфлікту. Пропаганда, зокрема доктрина «руського міра», активно експлуатує ці стереотипи, оголошуючи всіх, хто не вписується у рамки «канонічного» (Московського Патріархату), – «розкольниками» або «ворогами» (Чужими), тим самим сакралізуючи імперські амбіції.

Відтак, виникає критична необхідність у глибокому соціально-філософському аналізі цих категорій. Дослідження має не лише констатувати існування цих стереотипів, але й розкрити

механізми їхнього історичного формування та функціонування у сучасному державотворчому дискурсі, а також накреслити шляхи переходу від конфліктної парадигми «Свій–Чужий» до інклюзивної концепції «Іншого», що є запорукою стійкості демократичної та поліконфесійної України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика релігійних стереотипів у контексті формування національної свідомості є об'єктом уваги як класичної соціальної філософії, так і сучасного українського релігієзнавства. Теоретичний фундамент для розуміння природи стереотипів заклав В. Ліппман, який у праці «Громадська думка» [7] визначив їх як схематичні «картинки в голові», що слугують для «економії мислення» та формують суб'єктивний фільтр сприйняття реальності. У релігійному полі ці когнітивні спрощення набувають високої емоційної стійкості. Розуміння ментальності як глибинного, стійкого коду культури, що передуює ідеології, впливає з праць М. Блока [1] та М. Поповича [10], який акцентував увагу на формуванні «пограничного» світогляду українців. Історичні дослідження М. Грушевського [4] та В. Горобця [3] розкривають, як ключові події, від Хрещення Русі до Козацьких війн, формували стійкі стереотипи про «православну віру як основу ідентичності», тоді як наслідки Берестей-

ської унії та релігійні війни XVI–XVII століть закріплювали дихотомію «свій-чужий». Дослідження Г. Лозко [8] та Й. Іваськіва [6] допомагають осмислити феномен двовір'я та живучість народних, дохристиянських, елементів у релігійній ментальності. Сучасні українські дослідники, зокрема В. Єленський [5] та О. Саган [11], активно вивчають динаміку релігійності, конфесійну структуру та політизацію конфесійного поля в Україні. Їхні праці є цінною базою для осмислення ролі релігії як інструменту гібридних воєн, що особливо актуально в умовах зовнішньої агресії. Дослідження В. Пащенко та А. Киридон [9] важливі для розуміння спадку антирелігійних стереотипів радянського періоду та феномену «секуляризованої, але приховано віруючої» людини. Колективна монографія «Україна поліконфесійна» [12] узагальнює складну палітру міжконфесійних відносин, підкреслюючи наявність поляризуючих стереотипів.

Незважаючи на значну увагу до історичних та соціологічних аспектів, залишається потреба у комплексному соціально-філософському аналізі функціонального розмежування категорій «Свій-Чужий-Інший» як ідеологічних інструментів у сучасному державотворчому дискурсі, що і є метою даної статті.

Формулювання мети статті. Метою цієї статті є здійснення комплексного соціально-філософського аналізу ролі релігійних стереотипів «Свій-Чужий-Інший» у національному дискурсі, деконструкція їхніх історичних та ідеологічних механізмів, а також розробка концептуальних основ для переходу від конфліктної дихотомії «Свій-Чужий» до парадигми інклюзивного «Іншого» як основи для зміцнення національної єдності та демократичного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Релігійні стереотипи, які лежать в основі дихотомії «Свій-Чужий-Інший», є не просто побутовими уявленнями, а глибоко вкоріненими, сакралізованими когнітивними структурами, що виконують важливу роль у колективній свідомості та державотворчому дискурсі. Ці категорії набувають особливої значущості у релігійному полі, оскільки тут стереотипи пов'язані не лише з соціальною групою, а й з абсолютними світоглядними орієнтирами та ціннісними системами.

Категорія «Свій» є основою для формування позитивної соціальної ідентичності, забезпечуючи ідентифікаційну та консолідуючу функцію. Вона позначає не просто групу, а носія сакралізованої національної істини та моральних цінностей. Стереотип «Свій» живиться сакралізацією спільної історії, символів та ритуалів, формуючи відчуття «ми», яке здатне протистояти зовніш-

ній загрозі. В українських реаліях після Революції Гідності та початку агресії 2014 року, «Свій» все більше корелює з автокефальним, проукраїнським конфесійним вибором (ПЦУ), перетворюючись на ціннісно-державотворчу вісь. Віра в цьому контексті переходить із суто теологічної площини у екзистенційну, ототожнюючись із боротьбою за свободу та державність, що є потужним джерелом національної стійкості.

«Чужий» – це категорія, яка вказує на екзистенційну загрозу, ворога, носія хибної чи ворожої ідеології. На відміну від «Свого», «Чужий» вимагає захисної та мобілізаційної реакції. Релігійний стереотип «Чужого» є прямим наслідком свідомої ідеологізації конфлікту, коли політичні розбіжності переводяться у вимір боротьби абсолютного Добра і Зла. «Чужий» у сучасному українському дискурсі асоціюється з агентами російського імперіалізму та тими релігійними структурами, які використовуються для підризу суверенітету. Цей стереотип має потужний дезінтегруючий потенціал і активно застосовується зовнішнім агресором для сакралізації війни як «священної боротьби», що є найбільш небезпечним чинником.

Категорія «Інший» позначає конфесійний плюралізм в межах нації, який є ідентичнісно лояльним до Української Держави, але відрізняється доктринально від більшості. Це греко-католики, протестанти, мусульмани та інші конфесії. На відміну від «Чужого», який є загрозою, «Інший» є потенційним багатством. Прийняття «Іншого» є критерієм демократичної зрілості суспільства. Воно вимагає від держави чіткого дотримання світського характеру (рівновіддаленості), що необхідне для забезпечення громадянської єдності, яка стоїть вище за конфесійні відмінності, і є запорукою стійкості поліконфесійної України.

Ключовим прикладом свідомого та руйнівного використання релігійної дихотомії «Свій-Чужий» є російська доктрина «Русскій мір». Це явище є не просто політичною ідеологією, а спробою сакралізації імперських амбіцій через підміну теологічних понять.

Доктрина «Русскій мір» ґрунтується на штучному розширенні території «Свого» через поняття «канонічної території» Московського Патріархату. Це дозволяє проголосити російську державність та культуру єдиним захисником «істинного» православ'я. У цій схемі «Свій» – це лише послідовник московського православ'я та російської культури, незалежно від національної приналежності [12, с. 88]. Будь-яка спроба самостійного церковного життя чи національної ідентифікації (наприклад, Православна Церква України, Українська Греко-Католицька Церква)

оголошується «Чужим» – ерессю, розколом, та агентом ворожого «Заходу».

Через таку ідеологізацію військова агресія Росії проти України представляється не як загарбницька війна, а як «священна боротьба» (метафізична війна) за «свої» сакральні території та захист «братів по вірі» від «безбожного» уряду та «західних сатаністів». Цей механізм слугує подвійній меті:

- внутрішня мобілізація російського суспільства шляхом навіювання екзистенційної загрози (стереотип «Чужий»);

- розкол українського суспільства, використовуючи релігійні структури, пов'язані з Москвою, як внутрішній фронт для підризу довіри до українських державних інститутів та формування негативних стереотипів щодо патріотичних конфесій.

Відповіддю на цю маніпуляцію стала деімперіалізація релігійного поля в Україні. Формування ПЦУ та активна проукраїнська позиція більшості інших конфесій призвели до того, що ключовим маркером «Свого» стала не абстрактна «канонічність», а чітка патріотична лояльність та підтримка українського суверенітету. Релігійний «Свій» тепер є невід'ємною частиною громадянської ідентичності, що свідчить про глибоку трансформацію української ментальності, яка скидає колоніальні релігійні нашарування.

Сучасні релігійні стереотипи, що визначають межу між «Своїм», «Чужим» та «Іншим», не виникли миттєво; вони є глибоко вкоріненими історичними нашаруваннями, які відображають багатовікову боротьбу української ментальності за свою ідентичність на «пограниччі» цивілізацій [4, с. 95].

Історичні події, які призвели до конфесійних поділів, заклали архетип сакралізації розколу. Наприклад, Берестейська унія 1596 року [5, с. 230], хоча і була спробою релігійного об'єднання, на практиці призвела до поглиблення ворожнечі, створивши стійкий стереотип «зрадника віри» (уніата чи католика) та «захисника батьківського православ'я». Цей досвід навчив ментальність сприймати конфесійну відмінність не як простий вибір, а як екзистенційну зраду, що сьогодні живить політичну поляризацію.

Радянський період приніс інший тип стереотипів. Державна атеїстична пропаганда насаджувала стереотип про релігію як «опіум для народу» та «пережиток минулого» [9]. Хоча повне викорінення віри було неможливим, гоніння призвели до формування стереотипу «секуляризованої, але приховано віруючої» людини [11, с. 25]. Віра відійшла у сферу приватного життя, втративши публічну інституційну форму, що ускладнило формування єдиного, міцного релігійного «Свого» після 1991 року і залишило поле вразливим для зовнішньої маніпуляції.

Стратегічним філософським завданням для сучасної України є деконструкція цих нав'язаних імперських та колоніальних стереотипів. Це вимагає не просто історичного переосмислення, а й критичного вилучення з публічного дискурсу мови, яка використовує теологічні категорії (як от «канонічність», «розкол», «благодатність») для політичної дискредитації [12, с. 40]. Національна ідентичність має бути вільною від конфесійної монополії, ґрунтуючись на громадянських цінностях та прийнятті плюралізму «Іншого».

Зміцнення демократичного державотворення в умовах поліконфесійності та зовнішньої агресії є неможливим шляхом релігійної уніфікації, а вимагає свідомого переходу від конфліктної дихотомії «Свій–Чужий» до інклюзивної парадигми «Іншого».

Категорія «Інший» (УГКЦ, протестанти, мусульмани, юдеї та ін.) є лакмусовим папірцем для зрілості української нації. Здатність суспільства бачити в «Іншому» не потенційного «Чужого» (як це нав'язується імперськими стереотипами), а лояльного громадянина та частину національного багатства, є ключовим критерієм демократії. У поліконфесійній державі, як зазначає В. Єленський, релігія має функціонувати як джерело внутрішнього морального порядку, а не як інструмент зовнішньої політики [5, с. 88]. Прийняття «Іншого» означає, що громадянська ідентичність стоїть вище за конфесійні розбіжності.

Для успішної інтеграції «Іншого» держава повинна твердо дотримуватися свого світського характеру. Це не означає повного виключення релігії з публічної сфери, але передбачає рівновіддаленість від усіх лояльних конфесій та гарантування свободи віросповідання. Це необхідно для запобігання монополізації релігійного поля однією конфесією (стереотип «Свій») та унеможливлення використання теологічних інструментів для політичного тиску. Без цього «Чужий» завжди матиме простір для маніпуляції та розколу, а «Інший» завжди залишатиметься під загрозою дискримінації.

Подолання деструктивних релігійних стереотипів досягається через активну роботу з суспільною свідомістю:

1. Міжконфесійний діалог має стати державною політикою, спрямованою на об'єднання зусиль усіх лояльних конфесій навколо спільного патріотичного та морального порядку.

2. Просвіта громадян щодо релігійного плюралізму та історичної неоднорідності української ментальності (як її описував М. Попович [10, с. 95]) дозволить перетворити конфесійну різноманітність на джерело культурного та духовного багатства, а не внутрішнього конфлікту. Це

єдина гарантія того, що «Інший» не буде знову перетворений на «Чужого».

Висновки. Проведений соціально-філософський аналіз ролі релігійних стереотипів «Свій–Чужий–Інший» в українському національному дискурсі дозволяє сформулювати низку ключових тез щодо їхнього впливу на державотворчий процес та національну стійкість.

Встановлено, що вплив релігійної стереотипізації має чітко виражений дуалістичний характер. З одного боку, стереотип «Свій» (носій патріотичної віри) володіє потужним консолідуючим потенціалом, який активно використовується для мобілізації та надання екзистенційного сенсу боротьбі в умовах зовнішньої агресії. З іншого боку, маніпулятивна категорія «Чужий» свідомо експлуатується зовнішнім агресором (РФ) через ідеологію «Русского міра» для дезінтеграції суспільства, сакралізації ворожнечі та підриву довіри до державних інституцій.

Ключовим завданням для забезпечення стійкості української нації є деконструкція історично нав'язаних імперських та колоніальних релігійних стереотипів (що сформувалися під впливом подій XVI–XVII століть та радянського атеїзму). Цей процес вимагає критичного переосмислення та усунення з публічного дискурсу мови, яка використовує теологічні категорії («канонічність», «розкол») як інструменти політичної маніпуляції та дискримінації.

Успіх демократичного державотворення у поліконфесійній Україні прямо залежить від здатності суспільства та державних інститутів перейти до парадигми інклюзивного «Іншого». Визнання релігійного плюралізму як невід'ємної частини української ідентичності (відповідно до її «пограничного» характеру) є єдиним шляхом для перетворення конфесійних відмінностей на джерело культурного багатства, а не внутрішнього конфлікту.

Для досягнення цієї мети держава має:

- твердо дотримуватися світського, але інклюзивного характеру, забезпечуючи рівновіддаленість від усіх лояльних конфесій;
- активно підтримувати міжконфесійний діалог та просвіту громадян щодо релігійної толерантності та плюралізму.

Таким чином, подолання деструктивних релігійних стереотипів та свідоме формування громадянської ідентичності, що включає «Іншого», є необхідною умовою для національної консолідації та подальшого успішного розвитку України як сильної демократичної держави.

Література

1. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Київ: Laurus. 144 с.

2. Воропаєва Т. Український етнос як основа формування модерної нації. Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 409–528.

3. Горобець В. Україна: козацькі війни, 1618–1638. Київ: КРІОН, 2011. 267 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 10 т. Київ: Наукова думка, 1991–1998. Т. 6. 600 с.

5. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. 503 с.

6. Іваськів Й. Український народ і християнство: історичний нарис. Харків: ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2005. 302 с.

7. Ліппман У. Громадська думка; [переклад з англійської Є. Абаєвої]. Вид-во Р'book, 2023. 448 с.

8. Лозко Г. С. Українське народознавство. Харків: Фоліо, 2005. 470 с.

9. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004.

10. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.

11. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ знань, 2004. 910 с.

12. Україна поліконфесійна. Колективна монографія. За редакцією А. Колодного і П. Павленка. К.: Інтерсервіс, 2021. 384 с.

13. Штепа О., Зінченко Н., Коваленко С. Релігійні стереотипи української ментальності в державотворчому дискурсі: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 54. С. 80–85. <https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.12>

Анотація

Штепа О. О., Зінченко Н. О., Коваленко С. В. Релігійні стереотипи «Свій – Чужий – Інший» у національному дискурсі: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

У статті здійснено комплексний соціально-філософський аналіз впливу релігійних стереотипів, об'єднаних у триаду «Свій–Чужий–Інший», на формування національної свідомості та державний дискурс в умовах геополітичних викликів та російської агресії. Дослідження ґрунтується на теоретичних положеннях В. Ліппмана щодо когнітивних спрощень та соціально-психологічних концепціях ідентичності, які пояснюють сакралізацію групових уявлень. Визначено, що релігійні стереотипи є глибинно вкоріненими історичними нашаруваннями, що відображають багатовікову боротьбу української ментальності за свою ідентичність на «пограниччі» цивілізацій. Автори розкривають дуалістичний характер функціоналу цих категорій у сучасній Україні. З одного боку, стереотип «Свій» (носій патріотичної, автокефальної віри) володіє потужним консолідуючим потенціалом, забезпечуючи нації екзистенційну стійкість, мобілізацію та моральну опору у боротьбі. «Свій» стає невід'ємною

частиною нової, деколонізованої громадянської ідентичності. З іншого боку, маніпулятивна категорія «Чужий» свідомо експлуатується зовнішнім агресором через ідеологію «Русского міра». Ця доктрина перетворює теологічне поняття «канонічності» на інструмент сакралізації війни та дезінтеграції суспільства, оголошуючи патріотичні конфесії та державні інституції «ворогами» та «розкольникми». Особливу увагу приділено категорії «Інший», яка позначає лояльний конфесійний плюралізм (греко-католики, протестанти, мусульмани та ін.). Доведено, що прийняття парадигми інклюзивного «Іншого» є ключовим критерієм демократичної зрілості та необхідною умовою для забезпечення національної стійкості. Це вимагає від держави деконструкції історично нав'язаних імперських стереотипів (зокрема, спадку Берестейської унії та радянського атеїзму) та неухильного дотримання світського, але інклюзивного характеру. У висновках наголошується, що успішне державотворення залежить від здатності суспільства бачити в конфесійній різноманітності джерело культурного багатства, а не внутрішнього конфлікту. Результати аналізу пропонують концептуальні основи для підтримки міжконфесійного діалогу та просвіти, що є єдиною гарантією того, що «Інший» не буде знову перетворений на «Чужого» в інтересах зовнішньої агресії.

Ключові слова: релігійні стереотипи, Свій–Чужий–Інший, національний дискурс, соціально-філософський аналіз, національна ідентичність, міжконфесійні відносини, Руський мір, плюралізм, світська держава, консолідація, дезінтеграція.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V. Religious stereotypes "Us–Them–Other" in the national discourse: a socio-philosophical analysis. – Article.

This article offers a comprehensive socio-philosophical analysis of the impact of religious stereotypes, unified into the triad "Us–Them–Other," on the formation of national consciousness and state discourse in Ukraine amidst ongoing geopolitical challenges and Russian aggression. The research is grounded in the theoretical framework of W. Lippmann concerning cognitive simplifications and social-psychological concepts of

identity, which explain the sacralization of group perceptions. It is established that these religious stereotypes are deeply rooted historical stratifications, reflecting the multi-centuries struggle of the Ukrainian mentality for its identity on the civilizational "borderland". The authors reveal the dualistic nature of these categories within the contemporary Ukrainian context. On the one hand, the "Us" stereotype (the bearer of the patriotic, autocephalous faith) possesses a powerful consolidating potential, providing the nation with existential resilience, mobilization, and moral support in its struggle. "Us" is increasingly becoming an integral part of a new, decolonized civic identity. On the other hand, the manipulative "Them" category is deliberately exploited by the external aggressor through the "Russkiy Mir" doctrine. This ideology transforms the theological notion of "canonicity" into an instrument for the sacralization of war and the disintegration of society, declaring patriotic confessions and state institutions as "enemies" and "schismatics." Particular attention is paid to the "Other" category, which denotes loyal confessional pluralism (Greek Catholics, Protestants, Muslims, etc.). It is proven that adopting the paradigm of the inclusive "Other" is a key criterion for democratic maturity and a necessary condition for ensuring national stability. This necessitates the state's active deconstruction of historically imposed imperial stereotypes (including the legacy of the Union of Brest and Soviet atheism) and strict adherence to a secular yet inclusive state character. The conclusion emphasizes that successful state-building depends on society's ability to view confessional diversity as a source of cultural wealth, rather than internal conflict. The results of the analysis offer a conceptual basis for supporting inter-confessional dialogue and civic education, which is the only guarantee that the "Other" will not be repurposed as "Them" in the interests of external aggression.

Key words: religious stereotypes, Us–Them–Other, national discourse, socio-philosophical analysis, national identity, inter-confessional relations, Russkiy Mir, pluralism, secular state, consolidation, disintegration.

Дата надходження статті: 06.11.2025

Дата прийняття статті: 22.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025